

УДК 347.63

DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.12.11>**Ольга Оніщук,**

аспірант

Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва

імені академіка Ф. Г. Бурчака

Національної академії правових наук України

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ЗЛОВЖИВАННЯ БАТЬКІВСЬКИМИ ПРАВАМИ

Статтю присвячено дослідженню поняття «зловживання батьківськими правами». порушено дискусійне питання відносно правомірності зловживання батьківськими правами. Встановлено, що такі категорії, як «батьки» та «діти», є в полі правового регулювання не лише сімейного права, яке регулює сімейні особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, між батьками та дітьми, усиновлювачами та усиновленими, між матір'ю та батьком дитини щодо її виховання, розвитку та утримання, а й в площині цивільного права, адже цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників.

У статті приділяється увага дослідженню категорії «зловживання правом». З огляду на загальну теорію зловживання правом ведеться дослідження категорії «зловживання батьківськими правами».

Поняття «зловживання батьківськими правами» в Сімейному кодексі України відсутнє. Вважається доцільним під зловживанням батьківськими правами розуміти здійснення батьками або особами, що їх замінюють, визначених законом суб'єктивних прав у межах закону, однак всупереч їх призначенню та інтересам дитини, а тому на шкоду дитині.

Встановлено, що законодавець передбачив захист від зловживання з боку опікуна або піклувальника, залишивши поза увагою зловживання батьківськими правами. Виведено елементи правової конструкції зловживання, до яких може бути віднесено об'єкт, предмет і суб'єкти зловживання правом. Предметом зловживань батьківськими правами є дія або бездіяльність батьків або осіб, що їх замінюють, тобто активна і пасивна складова частина батьківської поведінки, що може спричинити шкоду дитині. Суб'єктами розглядуваних правовідносин є батьки або особи, які їх замінюють, та діти. Об'єктом виступає закріплене у нормативно-правових актах право та відповідний обов'язок батьків або осіб, які їх замінюють.

Виділено такі основні ознаки зловживання батьківськими правами: наявність суб'єктивного права (народження дитини, встановлення походження дитини від батька та матері та відповідна реєстрація в органах походження дитини); наявність дії чи бездіяльності під час здійснення батьківських прав, а також умислу та зловживання батьківськими правами з необережності; порушення меж здійснення батьківських прав; темпоральна обмеженість. Зроблено висновок, що феномен зловживання батьківськими правами існує лише до досягнення дитиною віку 18 років.

Ключові слова: батьківські права, виконання батьківських обов'язків, зловживання, зловживання батьківськими правами, ознаки зловживання батьківськими правами.

Постановка проблеми. Необхідність виокремлення інституту зловживання батьківськими правами як елемента протиправної поведінки батьків була і залишається дискусійною у вітчизняній правовій науці. Очевидно, що окреслена дискусія лежить у площині не лише сімейного права, оскільки такі категорії, як «батьки» та «діти», є в полі правового регулювання виключно сімейного права, яке регулює сімейні особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, між батьками та дітьми, усиновлювачами та усиновленими, між матір'ю та батьком дитини щодо її виховання, розвитку та утри-

манья, а й у площині цивільного права, адже цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників.

Зловживання батьківськими правами на сьогодні є актуальною темою, яка обговорюється не лише науковою спільнотою, оскільки випадки зловживання батьківськими правами досягли величезних масштабів. З огляду на це правова природа зловживання батьківськими правами у сімейному праві України потребує комплексного теоре-

тичного осмислення як для подальшого розвитку науки сімейного права, так і для вдосконалення сімейного законодавства.

Питання, пов'язані зі зловживанням правом, не нові для наукової спільноти. Різним аспектам питання про зловживання правом приділяли увагу такі вчені, як М.М. Агарков, С.Н. Братусь, В.П. Грібанов, О.С. Іоффе, О.І. Муранов, В.О. Рясенцев, О.Я. Рогач, О.Ф. Скакун. Окремі аспекти зловживання батьківськими правами у сімейному праві України досліджували такі вітчизняні вчені, як Т.В. Бондар, Б.К. Левківський, Г.О. Резнік, З.В. Ромовська, М.В. Логвінова, Я.М. Шевченко. Проте особливості зловживання батьками своїми батьківськими правами досі залишаються предметом жвавих наукових дискусій, що й актуалізує розглядувану тему.

Метою дослідження є комплексне теоретичне осмислення правової природи зловживання батьківськими правами у сімейному праві України.

Виклад основного матеріалу. Зловживання правом є надскладною категорією, яка досі залишається в полі зору наукових досліджень, оскільки, як слушно зазначає О.І. Муранов, за простими, здавалося б, словами «зловживання правом» ховається велика кількість складних та цікавих правових питань, багато з яких виражає саму сутність права [11, с. 21].

В.О. Рясенцев під зловживанням правом розумів здійснення суб'єктивного права на протизаконне його призначення [15, с. 8].

Відповідно до іншої позиції зловживання правом очевидне тоді, коли уповноважений суб'єкт допускає недозволене використання свого права, але при цьому завжди зовні спирається на суб'єктивне право і формально не суперечить об'єктивному праву [2, с. 118].

Однак найважливішим і таким, що береться за основу сучасними вченими, вважається визначення В.П. Грібанова, який зазначав, що зловживання правом є особливим типом цивільного правопорушення, що вчиняється уповноваженою особою під час здійснення нею належного їй права та пов'язаний з використанням недозволених конкретних форм в рамках дозволеного їй загального типу поведінки [6, с. 63].

Принагідно зазначимо, що категорія «зловживання правом» не є новою для сучасної науки, вона відома ще римському праву.

Однак вважається, що вперше вираз «зловживання цивільними правами» був введений у цивільному законодавстві Швейцарії. Законодавчими актами Швейцарії, що встановили заборону здійснення права, яке мало за мету заподіяти шкоду іншій особі,

стали Цивільне Уложення Цюрихського Кантона і Швейцарське Цивільне Уложення. Однак Цивільне Уложення Цюрихського Кантона не містило загального положення про заборону зловживання правом, а мало лише низку конкретних норм, які переважно регулювали сусідські відносини та забороняли шикану, а не зловживання правом у цілому. Автори Швейцарського цивільного Уложення обмежилися загальною характеристикою [14, с. 113].

Принагідно зазначимо, що у науковій літературі радянського періоду неодноразово зверталась увага на те, що в теорії цивільного права загальне правило про неприпустимість зловживання правом зустрічає численних і авторитетних супротивників. Основними мотивами цієї негативної думки є такі: небезпека для міцності суб'єктивних прав, легкість під час обговорення конкретного питання про змішування права з мораллю, імовірність більшої шкоди для правопорядку, ніж користі [13, с. 115].

О.Ф. Скакун у своїх роботах, присвячених зловживанню правом, звертає увагу на те, що протиправність поведінки як юридична ознака правопорушення при зловживанні правом явно не виражена, саме тому деякі вчені не схильні кваліфікувати зловживання правом як правопорушення [16, с. 429]. Свого часу М.М. Агарков відзначав, що здійснення права не може бути протиправним, оскільки ті дії, які називають зловживанням правом, насправді здійснені за межами права [1, с. 427].

У цьому контексті слід згадати відомого вченого С.М. Братуся, який у своїх роботах звертав увагу на те, що здійснення права всупереч його призначенню не слід кваліфікувати як зловживання правом [3, с. 82].

Тобто, як вірно зазначає О.Я. Рогач, про зловживання правом може йтися лише тоді, коли уповноважена особа діє в межах належного їй суб'єктивного права, але використовує такі форми його реалізації, які виходять за встановлені законом межі здійснення права [14, с. 73].

З огляду на загальну теорію зловживання правом цікавим видається дослідження категорії «зловживання батьківськими правами».

Батьківські права визначаються як сукупність усіх прав, що належать громадянам у силу походження від них дітей, засвідченого в установленому порядку [5, с. 186].

Розгляд питання зловживання батьківськими правами слід розпочати з цивільного права. Йдеться про межі здійснення цивільних прав, які особа реалізує у рамках, наданих їй договором або актами цивільного законодавства.

Так, при здійсненні своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині. При цьому не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах.

Натомість поняття «зловживання батьківськими правами» в Сімейному кодексі України відсутнє.

Однак у статті 155 СК України, в якій ідеться про здійснення батьківських прав та виконання батьківських обов'язків, відзначається, що здійснення батьками своїх прав та виконання обов'язків мають ґрунтуватися на повазі до прав дитини та її людської гідності. Ключовим положенням в межах зазначеної статті 155 СК України є те, що батьківські права не можуть здійснюватися всупереч інтересам дитини.

Крім того, відповідно до п. 2 ст. 152 СК України, якою визначається забезпечення права дитини на належне батьківське виховання, дитина має право чинити спротив неналежному виконанню батьками своїх обов'язків щодо неї.

Так, дитина має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів до органу опіки та піклування, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій. Окрім цього, дитина має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів безпосередньо до суду, якщо вона досягла чотирнадцяти років.

При цьому не можна залишити поза увагою статтю 247 СК України, в якій згадуються права дитини, над якою встановлено опіку або піклування, а саме право на захист від зловживань з боку опікуна або піклувальника.

Очевидно, що в цьому випадку законодавець передбачив захист від зловживання з боку опікуна або піклувальника, залишивши поза увагою зловживання батьківськими правами.

У цьому контексті М.В. Логвінова зазначає, що зловживання батьківськими правами як соціальна шкідлива поведінка, що здійснюється в межах правових норм, не передбачена сімейним законодавством [9, с. 83].

При цьому суть зловживання батьківськими правами як різновиду протиправної активної дії полягає у використанні батьківського права на шкоду дитині, її вихованню та розвитку. Можливість діяти всупереч інтересам неповнолітнього існує доти, доки зберігається право батьків на виховання [10].

Зловживання батьківськими правами має різні прояви, зокрема: 1) у вигляді перешкод до покращення умов життя, виховання

дитини, її навчання, участі в громадському житті; 2) в примушуванні до вчинення асоціальних вчинків; 3) в застосуванні антипедагогічних заходів покарання; 4) у свідомому формуванні у дитини негативного ставлення до суспільно значущих цінностей [12, с. 68].

Сьогодні захистити дитину від зловживання батьками правом на виховання можна шляхом відібрання дитини від батьків або від одного з них за рішенням суду, якщо залишення дитини у них є небезпечним для її життя, здоров'я і морального виховання (ст. 170 СК) [8, с. 74].

Розглядаючи зловживання батьківськими правами, не можна оминати важливий аспект, пов'язаний із елементами зловживання правом. Щоб якнайкраще зрозуміти складові частини такої складної конструкції, як елементи батьківських прав, слід керуватися загальнотеоретичними засадами розуміння даної категорії.

Зокрема, О.С. Губар, досліджуючи недопустимість зловживання правом у цивільному праві України, акцентує увагу на тому, що правова конструкція зловживання має властиві їй елементи, до яких може бути віднесено об'єкт, предмет і суб'єкти зловживання правом. Вважається, що суб'єктом зловживання цивільним правом не може бути носій суб'єктивного обов'язку, оскільки зобов'язана особа не є носієм суб'єктивного права та позбавлена можливості його здійснювати як добросовісно, так і недобросовісно [7, с. 36–41].

З огляду на це слід відзначити таке. По-перше, у правовідносинах між батьками та дітьми об'єктом виступає закріплене у нормативно-правових актах право та відповідний обов'язок батьків або осіб, які їх замінюють. У цьому аспекті не випадково використовується конструкція «батьківський право-обов'язок», оскільки з огляду на положення глави 13 СК України, якою визначаються особисті немайнові права і обов'язки батьків, батьківські права прямо не визначені, однак вони визначаються крізь призму закріплених у законодавстві відповідних батьківських обов'язків. По-друге, предметом зловживань батьківськими правами є дія або бездіяльність батьків або осіб, що їх замінюють, тобто активна і пасивна складова частина батьківської поведінки, що може спричинити шкоду дитині. По-третє, оскільки учасниками розглядуваних правовідносин є визначені законом суб'єкти – батьки або особи, які їх замінюють, та діти, то необхідно враховувати особливості правового статусу таких учасників при встановленні суб'єктивного складника зловживання батьківськими правами.

Отже, суб'єктами у конструкції «зловживання батьківськими правами» виступають батьки або особи, які їх замінюють, та діти. Для якнайкращого розуміння особливостей зловживання батьківськими правами, окрім наведеного, слід розглянути ще й ознаки зловживань відповідними правами.

У науковій літературі неодноразово зверталась увага на ознаки зловживань правом. Вбачається, що найбільш повно ознаки зловживання правом охарактеризував М.О. Стефанчук, який, розглядаючи зловживання правом як використання свого права зі злими намірами, виділив такі ознаки: 1) закріплення в законі суб'єктивного цивільного права (наявність уповноважуючої норми); 2) закріплення реальної можливості здійснення суб'єктивного цивільного права; 3) закріплення реального здійснення свого суб'єктивного цивільного права, відповідно до якого особа власним волевиявленням здійснює його (фактичним чи юридичним способом); 4) уповноважена особа своєю поведінкою зі здійснення суб'єктивного цивільного права завдає шкоду, яка може бути як майновою, так і немайновою; 5) уповноважена особа діє винно [17, с. 119–121].

Дещо інший підхід відображений у роботі Ю.С. Васильєва, який виділив такі ознаки зловживання правом: 1) дії щодо здійснення права не повинні прямо порушувати правової норми, а можуть бути самі собою припустимими, можливими; 2) такі дії в даному конкретному випадку відбуваються для досягнення цілей, що не відповідають цілям і функціям, які закріплені в тій правовій нормі, що передбачає конкретні суб'єктивні права; 3) ці дії відбуваються з наміром завдати шкоди іншим особам або погіршити їх майнове чи суспільне становище; 4) дії, про які йдеться, здійснюються носіями суб'єктивного права, що не мають при цьому виправданого інтересу [4, с. 14].

О.С. Губар звертає увагу на такі визначальні (істотні) ознаки зловживання правом: 1) недобросовісне здійснення цивільних прав за відсутності виправданого інтересу або в суперечності з його соціальним призначенням під впливом корисливого, егоїстичного інтересу, що заперечує правомірність існування всякого іншого інтересу; 2) умисел або необережність у зловживанні правом через призму розумності та добросовісності; 3) наявність шкоди або створення умов для настання шкоди при зловживанні правом; 4) наявність правової невизначеності внаслідок неможливості використання спеціальної норми, яка регулює недобросовісне здійснення цивільних прав, що викликає до дії норму ст. 13 ЦК України; 5) нормативна

урегульованість шляхом заборони поведінки, яка визнається зловживанням правом [7, с. 35–36].

Розуміючи, що критерієм виявлення зловживання батьківськими правами виступає інтерес дитини, а також взявши за основу наведене, слід виділити й основні ознаки зловживання батьківськими правами.

1. **Наявність суб'єктивного права.** Відомо, що батьки є законними представниками своїх дітей та повинні захищати їх права та інтереси перед будь-якими фізичними чи юридичними особами без спеціальних повноважень. Що відбувся факт зловживання батьківськими правами, суб'єкт зловживання повинен мати статус батька або матері, що означає, що батьківські права та обов'язки відносно дитини виникають з моменту народження дитини. Тобто народження дитини є підставою виникнення батьківських прав. Однак батьківські права та обов'язки засновані на походженні дитини від батьків, факт якого повинен бути встановлений у визначеному законом порядку. Отже, у широкому розумінні для початку батьківських відносин необхідні такі складники: народження дитини; встановлення походження дитини від батька та матері та відповідна реєстрація в органах походження дитини.

2. **Наявність дії чи бездіяльності при здійсненні батьківських прав,** а також умислу та зловживання батьківськими правами з необережності.

3. **Порушення меж здійснення батьківських прав.** Здійснення батьківських прав обмежене визначеним право-обов'язком виховувати дитину, що означає можливість здійснювати батьківські права лише в межах, визначених законом.

4. **Темпоральна обмеженість.** Феномен зловживання батьківськими правами існує лише до досягнення дитиною віку 18 років, що цілком корелюється із положенням ст. 6 СК України, згідно з яким правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття.

Висновки

Викладене спонукає до таких висновків: по-перше, за відсутності у законодавстві поняття «зловживання батьківськими правами» видається доцільним під зловживанням батьківськими правами розуміти здійснення батьками або особами, що їх замінюють, визначених законом суб'єктивних прав в межах закону, однак всупереч їх призначенню та інтересам дитини, а тому на шкоду дитині; по-друге, зловживання батьківськими правами є багатоаспектною

категорією, яка є дією або бездіяльністю, що характеризується порушенням прав дитини (зловживання батьківськими правами є формою протиправної поведінки, за яку законом встановлена відповідальність); по-третє, зловживання батьківськими правами є дією або бездіяльністю батьків або осіб, які їх замінюють, зі здійснення установлених законом прав і обов'язків. Така дія чи бездіяльність спричиняє шкоду дітям.

Ключовим у цьому є розуміння того, що бездіяльність чи дії, спрямовані на заподіяння шкоди дитині, здійснюються суб'єктом, який недобросовісно здійснює своє право, визначене законом.

Зрештою, слід пам'ятати, що наслідком невизначеності у СК України поняття «зловживання батьківськими правами» є відсутність чіткої системи захисту дітей від протиправних дій або бездіяльності батьків або осіб, які їх замінюють, в процесі реалізації останніми закріпленого законом обов'язку виховувати дитину.

Список використаних джерел:

1. Агарков М.М. Проблема злоупотребления правом в советском гражданском праве. Известия АН СССР. *Отделение экономики и права*. 1946. № 6. С. 401–464.
2. Бару М.И. Ст. 1 Гражданского кодекса. *Советское государство и право*. 1958. № 12. С. 117–120.
3. Братусь С.Н. О пределах осуществления гражданских прав. *Правоведение*. 1967. № 3. С. 79–86.
4. Васильев Ю.С. Взаимодействие права и морали. *Сов. государство и право*. 1966. № 11. С. 12–20.
5. Ворожейкин Е.М. Семейные правоотношения в СССР. Москва : Юридическая литература, 1972. 336 с.
6. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. Изд. 2-е, стереотип. М.: Статут, 2001. 411 с.
7. Губар О.С. Недопустимость зловживання правом у цивільному праві України : дис. ... канд. юрид. Наук : 12.00.03 ; Нац. акад. прав. наук України, НДІ приват. права і підприємництва. Київ, 2013. 200 с.
8. Колінчук Х.Г. Зловживання батьківськими правами в контексті інституту зловживання суб'єктивними цивільними правами. *Наукові записки. Том 90. Юридичні науки*. 2009. С. 72–75.
9. Логвінова М.В. Зловживання батьківськими правами: постановка проблеми. *Вдосконалення правового захисту прав та основних свобод людини і громадянина* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених та аспірантів, 23 квітня 2010 року. Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2010. С. 82–86.
10. Логвінова М.В. Цивільна та сімейно-правова відповідальність батьків за правопорушення, вчинені неповнолітніми : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ : б. в., 2006. 20 с.
11. Муранов А.И. Проблема «обхода закона» в материальном и коллизионном праве : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Москва, 1999. 272 с.
12. Нечаева А.М. Правонарушения в сфере личных семейных отношений. Москва : Наука, 1991. 238 с.
13. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. Изд. 3-е, стереотип. Москва : Статут, 2001. 353 с.
14. Рогач О.Я. Зловживання правом: теоретико-правове дослідження. Ужгород : Ліра, 2011. 368 с.
15. Рясенцев В.А. Условия и юридические последствия отказа в защите гражданских прав. *Советская юстиция*. 1962. № 9. С. 8–9.
16. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с.
17. Стефанчук М.О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав. Київ : Алерта : КНТ : Центр учбової літератури, 2008. 184 с.

The article is devoted to the study of the concept of abuse of parental rights. Discussion on the lawfulness of abuse of parental rights has been raised. It is established that categories such as “parents” and “children” are within the legal framework of not only family law governing family personal property and property relations between spouses, between parents and children, adoptive parents and adoptive parents, between mother and father of the child for their upbringing, development and maintenance, in particular, but also in the field of civil law, since civil law regulates personal property and property relations (civil relations) based on legal equality, free expression, the property independence of their participants.

The article focuses on the study of the category of “abuse of law”. In view of the general theory of abuse of rights, the category of parental abuse is being investigated.

There is no concept of abuse of parental rights in the Family Code of Ukraine, moreover, no similar phrase is mentioned in any article of the UK. It is considered expedient for the abuse of parental rights to understand the exercise of the subjective rights within the law by the parents or their substitute persons, however contrary to their purpose and the interests of the child and therefore to the detriment of the child.

It was found that the legislator provided protection against abuse by the guardian or guardian, leaving out the abuse of parental rights. The elements of the legal structure of the abuse, which can be attributed to the object, subject and subjects of abuse of law, have been deduced. The subject of abuse of parental rights is the actions or omissions of the parents or their substitute persons, that is, an active and passive component of parental behavior that could cause harm to the child. The subjects of the relationship in question are the

parents or the persons who replace them and the children. The object is the law enshrined in the legal acts and the corresponding duty of the parents or persons who replace them.

The main features of abuse of parental rights are highlighted: presence of subjective right (birth of a child; establishment of origin of the child from the father and mother and corresponding registration in the organs of origin of the child); the existence of acts or omissions in the exercise of parental rights, and intentional and abusive parental rights; violation of the limits of the exercise of parental rights; temporal limitation. It is concluded that the phenomenon of parental abuse only exists until the child reaches the age of 18 years.

Key words: parental rights, performance of parental responsibilities, abuse, abuse of parental rights, signs of abuse of parental rights.

